

LJUBA SISELINA

Orosz „Trianon”

Határon túlra került oroszok

Jó egy év múltán nehéz átfogó és egyértelmű értékelést adni a Szovjetunió 1991-ben történt felbomlásával járó, sokszor spontán folyamatokról. Épp így nehéz előre látnia rendkívüli esemény összes következményét.

Az eltérő álláspontok képviselőinek érvei vitathatóak. Az első kérdés, hogy a Szovjetunió vagy tulajdonképpen Oroszország csődjéről van-e szó. Mit is jelentett valójában, koncepcióját tekintve, nemzetiségi szempontból a Szovjetunió? Lehetséges, hogy a Szovjetunió egy olyan végtelenül ideologizált kísérlet volt az eurázsiai konföderáció megvalósítására az orosz térségeken, mint amilyen Jászi Oszkár meg nem valósult elképzelése Közép-Európáról?

Amennyiben eltekintünk a Szovjetunióban 70 éven át uralkodó ideológiától, akkor az államközi kapcsolatok ugyanolyan sémájáról van szó, mint amilyenre ma Nyugat-Európa törekszik: egységes gazdasági térség határok és vámkorlátok nélkül, közös pénz, közös állampolgárság, közös tervező szervek, közös védelmi politika. Akkor viszont mivel magyarázható, hogy a nemzetközi szakértők egyformán pozitívan értékelik a Szovjetunió szétesésének és az egységes Európa létrejöttének folyamatát? A két folyamat közül melyik felel meg korunk szellemének, az evolúció tendenciáinak?

Kérdés, hogy a Szovjetunió szétbomlása egyet jelent-e a totalitárius rendszer bukásával, vagy éppen megsokszorozza és fokozza azt Oroszország területén? Kérdés, hogy a Baltikumban nem az új demokráciák radikális nacionalizmusa okán született-e újjá a kommunista eszmék népszerűsége?

Az eredmények láttán azt is feltételezhetjük, hogy az 1922-ben létrejött Szovjetunió időzített kisantantta vált Oroszország számára. Hatása 1920-ban kezdődött a balti ütközőállamok létrejöttével.

Sokkal több a kérdés, mint a válasz. Szerencsétlenségünkre azok a politikusok, akik megkezdték a világ egyik legnagyobb és legerősebb államának a lebontását, mindenekelőtt Franciaország és Nagy-Britannia történelmét ismerték, azt, miként váltak meg azok tengerentúli gyarmataiktól. A politikusoknak ez a nemzedéke az Osztrák-Magyar Monarchia szétbomlásának konjunkturálistan értelmezett történetén nevelődött. A szovjet történészek ezt kizárólag progresszív jelenségként magyarázták, amely a gyűlölt Monarchia minden népének meghozd a rég várt felszabadulást. Hallgattak viszont a megosztott népek és nemzeti kisebbségek problémájáról. Márpedig az Osztrák-Magyar Monarchia szétbomlása nemcsak hogy nem oldotta meg a nemzetiségi problémákat, ellenkezőleg, veszélyesen elmélyítette azokat, mivel az új államokban a feltételezett demokratikus eszmékkel szemben előtérbe került a nacionalista gondolat. Annak idején a nemzeti önrendelkezés áldozatául esett a magyar nép egyharmada. Tőlük megtagadták ezt a jogot. Ma ugyanennek a jelszónak az áldozatává válik 30 millió orosz. Van azonban egy lényeges különbség a magyar és az orosz „Trianon” között. A magyarok sorsáról akkor politikai ellenfeleik döntöttek, az oroszok viszont a hazai politikusok hatalmi harcának esnek áldozatul. Oroszország és az Osztrák-Magyar Monarchia történelmi fejlődésében sok a hasonló vonás. Csak ez a két állam hasonlítható össze „extenzív-kontinentális” fejlődésében, soknemzetiségű alkotmányával és az ezzel összefüggő problémáival.

A magyarok annak idején a Kárpát-medencében meglelve új hazájukat maguk köré tudták tömöríteni az őket körülvevő kis szláv népeket, s ezzel megakadályozták annak eshetőségét, hogy etnikai alakon Oroszország vagy vallási jegyek szerint Németország beolvassza őket.

Így a szláv, a latin és a német közeg találkozási pontján kialakult magyar kultúra döntő tényező lett a politikai értelemben vett Közép-Európa kialakulásában, a híd szerepét játszotta, s egyidejűleg kiegyensúlyozó tengely lett Orosz- és Németország, a pravoszláv vallás és a katolicizmus érdekei között.

Nehéz volna megmondani, hogy a magyarok köztes helyzete nélkül milyen lenne mai világunk, egészében német-katolikus vagy szláv-pravoszláv. Lehet, hogy valahol a volt Kelet-Európában húzódná ma Németország és Oroszország határa.

Hasonló konszolidációs küldetés jutott osztályrészül Oroszországnak, amely a Kaukázusig és a Csendes óceánig elnyúlva összekötötte Európa és Ázsia népeit. A közeg pravoszláv kultúrája egyedi szertartásával, hagyományaival és világlátásával átmeneti fokozatot jelent Nyugat és Kelet vallásai között. A két hatalom - az Osztrák-Magyar Monarchia és Oroszország egyedülálló kontinentális integrációs törvények szerint fejlődött, s ezek a törvények nem hasonlíthatók össze a brit és a francia gyarmati rendszerrel; amely a kontinensen kívül, tengerentúli területekre terjeszkedett, és fenntartotta az etnikai, szociális és földrajzi távolságot az ott élő népekkel szemben. Az összefogást elősegítő tényező volt az oroszok és a magyarok védelmi képessége, az a mód, ahogyan magukat és a körülöttük élő kis létszámú népeket mozgósítani tudták a külső (annak idején a tatár-mongol, török stb.) fenyegetéssel szemben. Jellemző, hogy a Szovjetunió némely volt köztársasága vagy népei, amelyek a „reagáló demokrácia” időszakában eltávolodtak Oroszországtól, egy harmadik féllel fennálló konfliktusukban továbbra is támogatást és védelmet keresnek Oroszországnál. Mint például Örményország, Oszétia, Abházia, a török-mechetiek stb. Más kérdés, miként reagál ezekre a kérdésekre a mai orosz vezetés.

A történelem azt mutatja, hogy az antant által Magyarországra és Oroszországra kényszerített határok az akkori feltételek között csupán a potenciális-kommunisztikus területek szűkítésének funkcióját látták el. Egyáltalán nem oldották meg népeik nemzetiségi problémáit, amelyeket az instabil ütköző államok létrehozása jelentett, sem az anyaország problémáit, amelyek úgy keletkeztek, hogy elvesztették honfitársaik jelentős részét, feláldozva őket egy utópisztikus elv megvalósításáért. Ezek a közvetlen okok vezettek a második világháborúhoz, a bécsi döntésekhez és a Molotov-Ribbentrop-paktumhoz, a csehek és a szlovákok mai tragédiájához, a jugoszláviai és a Dnyeszter menti háborúhoz, ahhoz, hogy az 1920-ig egymás között soha nem ellenségeskedő oroszok, lettek és észtek viszonya jelentősen megromlott, hogy robbanásveszélyes a helyzet Ukrajna és Oroszország között. Nem vált a béke és a haladás zálogává az, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia, illetve Oroszország és a Szovjetunió területén az egyik nép rovására a másiknak garantáltak önrendelkezést. Soknemzetiségű térségben ez másként nem is lehetséges.

Az első világháború kezdetéig és a forradalomig Oroszország területileg és a népességet tekintve Európa legnagyobb állama volt. Így minden érlelődő katonai-politikai konfliktusban a szembenállók kedvező szövetségesnek tekintették, annak ellenére, hogy gazdasági helyzete nem volt mindig kielégítő. David Jacobs¹ történész például arról ír, hogy Oroszország különösen lehangelő állapotba került a megnyomorító és szégyenteljes orosz japán háború után. „Az állandóan rossz formában lévő Oroszország emberi tartalékai óriásiak voltak, így - bár háta mögött kinevették - minden európai nemzet szövetségre törekedett vele.” Mindebből következik, hogy a birodalom felaprózása igencsak megkönnyítette a küzdő felek dolgát, és kedvezett Európa többi államának. A feldarabolás viszont csak az etnikai és a vallási ellentétek felszításával volt lehetséges ezekben a soknemzetiségű államformákban.

Oroszországban, amely még az ügyeletes megnyomorító háború résztvevője volt, a bolsevikok átvették a hatalmat. Ők a Londonban és Zürichben megismert nemzeti önrendelkezési jog jelszavával léptek fel. Kérdés, hogy akkor Oroszország számára olyan időszerű volt-e a nemzetiségi kérdés. Elegendő csupán arra gondolni, hogy a forradalmat megelőző nagy felkelések közül egy sem hordozott nemzetiségi jelleget. Oroszország

határközeteiben nem voltak túlságosan erőteljesek a szeparatista tendenciák, mert ott gyakorlatilag autonómiát élveztek. A háború előtti lett hangulatról így ír V. J. Sipols:² „a lett burzsoázia soraiban Csak a nagy októberi szocialista forradalom utcán jelentkezett az a törekvés, hogy kiváljanak Oroszország keretéből. A lett tőkésék 1917 novemberéig azt vallották, hogy Lettországnak Oroszország kebelén belül kell maradnia: A *Dzimtenes vestnesi*³ című újság 1915. II. 12-i számában így írt: „Azt a lettet, aki valamilyen önálló „kis” vagy „nagy” Lettország megteremtésére gondol - nem tekintették volna normálisnak.” A legnagyobb lett párt, a Parasztszövetség egyik vezetője, Mejerovics kijelentette: „A Parasztszövetség ellenzi Lettország függetlenségét, és az Oroszországgal való föderáció híve.”⁴

Ugyanakkor egy sor komoly munkában megkísérelték az Oroszországban élő népek kölcsönös viszonyának vizsgálatát. Köztük a legismertebbek Pjotr Sztruve cikkei. Valójában azonban inkább „fölről”, mint „alulról” közelítették meg ezt a problémát. I. Pétertől kezdve Oroszországban sok felelős állami tisztségre nemcsak a határvidékek szülöttel kerültek, hanem olyanok is, akik korábban európai államok alattvalói voltak. Az ő kezükben volt az ipari termelés jelentős része, sokan vettek részt a kereskedelem és a pénzügyek intézésében, működtek a tudomány és a kultúra területén. Az üzleti és a társasági elit nyelve a francia és a német volt. Így nem túl meggyőzőek azok az állítások, hogy az 1917-es októberi fordulat egyik elsődleges oka az orosz sovinizmus és az elviselhetetlen nemzetiségi elnyomás volt. Kétségtelenül voltak problémák, mint például az antiszemizmus, amely részben a pravoszláv államvallás gyökereivel függött össze. Inkább rendszerrel és közvetve Oroszországgal folyó harc alapját teremtette meg az elégedetlenség és a nemzeti érzések szítása. Hasonló „sovinizta” mítosz keletkezett a magyar nemzet körül is. Pedig mindkét esetben csak az államrendről és a szétesés módjáról volt szó.

A *Hadtörténeti folyóirat*⁵ adatai szerint a forradalom vezetői és a vörös katonai parancsnokok közül legfeljebb 10 százalék volt orosz. Hasonló volt az arány az első szovjet kormányban is. Tehát az antanttól vereséget szenvedő bolsevikok nem annyira magának Oroszországnak a megőrzésén fáradoztak. Nekik hatalom kellett bármilyen térségben. Könnyedén elfogadták Finnország ultimátumát, aláírták az Oroszország számára megalázó breszti békét, amely jelentős orosz területeket adott Németország kezére. A szovjet kormány 1920-ban mihamarabb ki akart kerülni a háborúból, így az antant által létrehozandó balti ütköző államokhoz csatolták az oroszországi vityebszki és pszkovi kormányzóság földjeit. Így jött létre Lettországnak a negyedik etnográfiai körzet, a pravoszláv Latgalia, ahol a lakosság 27 százalékát teszik ki a lettek.⁶

A történelemben először kísérlük meg szétválasztani önálló államokra Oroszország szláv népeit, önkéntes egyesülésük több évszázados evolúciós fejlődése ellenére. Az ukrainai föld elnevezéséből például mindig arra asszociáltak, hogy az Oroszország határán terül el (Ukrajna), s ebből ered a név: Ukrajna. A magyarok a 19. századig minden keleti szomszédjukat oroszoknak nevezték. A magyar szótárakban később jelent meg az Ukrajna elnevezés.⁷

Az úgynevezett etnikai Ukrajna területei történelmileg vallási jegy alapján különültek el. A nyugati katolikus körzetek az első világháborúig Lengyelország és az Osztrák-Magyar Monarchia keretébe tartoztak, a keleti pravoszláv vidék pedig Oroszország része volt. Így felekezeti mezsgye választott ketté egyetlen népet, meghatározva ezzel Ukrajna határszerepét a pravoszlávság és a kereszténység között, mint amilyen Erdélyé Románia és Magyarország között. Ez egyébként jellemző a határterületekre.

1917-18-ban több kísérlet volt hol Oroszország keretében kialakítandó „Ukrán Népköztársaság”, hol az „Ukrán Munkás-, Paraszt- és Katonaküldöttek Tanácsköztársasága”, hol „Független Ukrán Köztársaság” létrehozására, míg 1918 áprilisában Szkoropadskij hetman bejelentette az „Ukrán állam”

1. TÉRKÉP. UKRAJNA TÖRTÉNELMI TÁJAI

Az egyes területrészek történeti sorsfordulói a középkor óta:

1. A középkorban Litvániáé, illetve Lengyelországé volt; a Hmelnickij-felkelés után - az 1686-os „Örök”-békeszerződés alapján - került Oroszországhoz - Kijevvel együtt. (A sraffozott Kijev alatti rész a senki földje lett.)

2. Ez a terület a 15. század óta mindig Oroszországé, majd a Szovjetunióé volt. (Kivéve természetesen az 1941-44 közötti elemet megszállást.)

3. A középkorban ezen a litván és lengyel uralom alatt álló területen alakult ki a kozákok korlátozott autonómiával rendelkező határőrvidéke. Hmelnickij vezetésével a zaporozsjei kozákok 1654-re elszakadtak Lengyelországtól, de kénytelenek voltak Oroszországhoz csatlakozni.

4. A nyugati rész a Török Birodalomhoz tartozott, a keleti részen pedig annak hűbéressége a Krími Kánság terült el; az egész területet több évtizedes harcok után 1792-re Oroszország megszerzte. (A Dnyesztertől Nyugatra fekvő Besszarábia Moldváé volt, majd Oroszországé 1812-1920 között, s ismét Romániáé 1920-40 és 1941-44 között. A szovjetunió 1944 után megszállta: az északi nagyobb részen a Moldvai ASzSZK jött létre, a déli tengerparti részt Ukrajnához csatolták.)

5. A középkorban Litvániához és Lengyelországhoz tartozott, 1793-ban (Lo. 2. felosztásakor) került Oroszországhoz

6. Ugyancsak a litvánoké és lengyeleké volt, 1795-ben (Lo. 3. felosztásakor) került Oroszországhoz. Lengyelország 1918-39 között átmenetileg ismét birtokolta.

7. Galícia a középkorban Lengyelországé volt, de 1772-ben (Lo. első felosztásakor) a Habsburgok megszerezték. Lengyelország a területet 1920-ban visszakapta, de keleti részét a szovjetunió 1939-ben bekebelezte.

8. A középkorban Bukovina a Moldvai Fejedelemség része volt, 1775-ben a Habsburgoké lett majd 1920-ban Románia kapta meg. Bukovina északi részét a Szovjetunió 1940-41 között átmenetileg, majd 1944-től tartósan bekebelezte.

9. Kárpátalja Magyarországhoz tartozott egy évezreden keresztül. Csehszlovákia kapta meg 1920-ban, majd 1939-44 között ismét Magyarországhoz tartozott. A szovjetunió annektálta 1944-ben.

10. Régebbi története ugyanaz, mint Dél-Ukrajnáé [4], de az 1921-es alkotmány szerint az Orosz SzSZK-hoz került Autonóm SzSZK státuszban. Ukrajnához csak 1954-ben csatolták hozzá.

létrejöttét. Ugyanakkor ennek az államnak a határai nem voltak pontosan kijelölve.

A polgárháború során Gyenyikin tábornok elfoglalta az egész balparti Ukrajnát, és visszaállította ott az orosz adminisztrációt. A Vörös Hadsereg azonban 1920-ban kiszorította a Krímbe a Fehér Hadsereget, és Ukrajna népének megadta a területi-állami önrendelkezést. Ukrajna élt is az orosz érdekek védelmében nem érdekelt bolsevik kormány bőkezűségével, és egyoldalúan magához csatolta a Donyec-medence balparti részét és Novorossziját,

amelyek etnikailag és területileg soha nem tartoztak Ukrajnához, amely ugyanakkor megmaradt az Összoroszárszági Szocialista Szovjet Szövetségi Köztársaság keretei között.

A nyugat-ukrajnai területet átengedték az antant által visszaállított lengyel államnak, illetve részben az új Csehszlovákiának. Már nem létezett az Osztrák-Magyar Monarchia, Magyarországot pedig a komoly forradalmi potenciál miatt az antant Oroszországhoz hasonlóan igyekezett ütközőállamokkal körülvenni, átadva az új államoknak a volt anyaország területének és lakosságának jelentős részét. Vagyis az antant arra törekedett, hogy a lehető legjobban szűkítse azt a területet, amely potenciálisan veszélyeztetheti saját biztonságát és stabilitását.

Magyarország körül sikerült kialakítani kisantantot. Ugyancsak a nemzetiségi kérdést kihasználva az antant a lett és az észti állam megteremtésével és Litvánia visszaállításával elhatárolta magát Oroszországtól. Wilson elnök így emlékezik erre:⁸ „...Ausztriából mintegy 3 millió osztrák-német került ki, és hasonló számú magyar szakadt el Magyarországtól. A csehek és a szlovákok (és a 3 millió magyar jelentős része) saját államot kaptak... Szerbia és Montenegró szerbjei és horvátjai, valamint a volt osztrák tartományok - Bosznia és Hercegovina, amelyekből tulajdonképpen az egész háború kiindult - egy nagy állam, Jugoszlávia létrehozásához kaptak lehetőséget. Olaszország északon Ausztria, Románia pedig Oroszország rovására terjeszkedett. A „fehér oroszokat”, vagyis az antikommunista észti, lett és litván államot önállónak ismerték el.”

A párizsi konferencia egyik résztvevője arról írt,⁹ hogy az Egyesült Államok külügyminisztériumában 1919-ben elkészítették Oroszország felosztásának térképét, amely szerint „Oroszországot nagy természetes, sajátos gazdasági régiókra kell felosztani, de nem válhat annyira önállóvá, hogy képes legyen független államot teremteni.” A bolsevikok által 1922-ben létrehozott Szovjetunió majdnem ilyen képződménnyé vált önkényes gazdasági határokkal, amelyek alá etnikai bázist rendeltek, s amelyeket ugyanakkor nem osztottak meg történelmileg kialakult kölcsönös függőségi kapcsolatokat.

A következő lépés az USA államszervezeti rendszeréhez hasonló orosz kormányzósági területi rendszer felszámolása volt. Megkezdték a birodalom földjeinek úgynevezett etnikai elv szerinti felosztását. Ez azonban már csak azért sem lehetett reális, mert a század elejére egyetlen orosz kormányzóság lakossága sem volt homogén. A bolsevikok a nemzeti önrendelkezési jog jelszavával kezdték kialakítani az etnikai területeket. Ezek azonban legtöbbször nem estek egybe az adminisztratív körzettel alkotó lakosság elhelyezkedésével, és nem ösztönözték a népek átköltözését az önrendelkezés alapján a bolsevikok által kijelölt területekre. Tatárföldön a mai Tatársztánban az 5,5 millió tatárnak továbbra is csupán egyharmada él, a Zsidó Autonóm Területen a lakosoknak csupán 4 százaléka zsidó. A Kaukázusban a bolsevikok kijelölt határok okozták a mai háborúkat.

Ha azt elemezzük, hogy azokban az években milyen szerepet játszott a bolsevikok szírtára korántsem elsőrendű nemzetiségi kérdés, akkor nem alaptalan feltételezni, hogy az 1917-es októberi fordulat Oroszország ellen irányuló periferikus forradalom volt, amelyet a háború közepette, mint a Baltikum esetében, kívülről támogattak. Ismeretes ugyanis, hogy az orosz értelmiség nem osztotta Lenin meggyőződését, nem támogatta terveit. Az ismer politológus, A. Cipko szerint¹⁰ Lenin maga nem ismerte Oroszországot, és jóval több híve volt annak határvidékén s az országhatárokon kívül.

Miközben Magyarország népeit a függetlenségért vívott harc fokozására biztatta a brit „propaganda szolgálat” élén R. W. Seton-Watsonnal,¹¹ a baltikumi népeket az Oroszországtól való függetlenedésre Lindley,¹² a brit kormány petrográdi követe ösztönözte, „Küzdjenek a független Lettországrért, és elérjék céljukat” - biztatta a nemzeti vezetőket.

Az antant eleinte felhasználta a német hadsereget, hogy az fehér ütköző zónát hozzon létre a Baltikumban, majd Németországot kiszorítva maga támogatta ott az etnikai államok létrehozását, mivel attól tartott, hogy az orosz helyett az ugyancsak évszázados

hagyományokkal rendelkező német befolyás fog érvényesülni. Ezenkívül, a helyi nemzeti hagyományok gyengesége miatt, Lettország és Észtország nem tudja önmaga megvalósítani ezt a folyamatot. A háború előtt Észtország és Lettország területén a lakosság 40 százalékát a németek, oroszok, zsidók; valamint lengyelek és beloruszok tették ki.¹³ A gazdaság és a pénzügyek kulcspozíciói a németek, a zsidók és az oroszok kezében voltak. Ezek a hagyományok olyan erősek voltak, hogy a húszas-harmincas évek szigorúan nacionalista protekciónizmusa sem tudta megtörni őket.¹⁴ Az új államokban oly mértékben sikerült felszítania nacionalista hangulatokat, hogy A. Berzinya szerint 1940-ben jelentősen megnőtt azok száma, akik önként vonultak fel üdvözölni a Vörös Hadsereget.¹⁵

*

A nemzetek viszonyában a határok problémáját leginkább a tudat alatti szférához lehet sorolni. Nincs távlatuk a terület-átalakítással összefüggő demokratikus vagy nem demokratikus meggyőződéseknek, mivel mellettük léteznek a genetikai emlékezet (az adott esetben térségi, etnológiai és gazdasági) nagyságról. Ezért a határok eltolása és korrigálása eleve kudarcra van ítélve, és nincs jövője.

A két világháború között a nép megosztásának tragédiáját a magyarok mellett csak a baltikumi oroszok élték meg. Helyzetük azonban mégis különbözött attól, amilyenbe a magyarok kerültek Romániában, Jugoszláviában, Csehszlovákiában és Ausztriában. A Baltikumban a szovjet hatalom 1919-ben csupán néhány hónapig tartott, éppúgy, mint Magyarországon. Így az Oroszország új államhatárain kívül rekedt oroszok számára (soraikat bővítették a fehéremigránsok) ez egyben a hazával való tudatos ideológiai szakítást is jelentette, mert ott a bolsevikok vették át a hatalmat. Az új balti államokban a német és a zsidó kisebbség nyíltan küzdött jogaiért, az oroszok viszont politikailag passzív csoportot alkottak. Számukra csak a Szovjetunió, a lenini-sztálini Oroszország alternatívája maradt.

Hogyan történt hát, hogy a több mint hét évtizeden át parázsló „orosz Trianon” úgy felizzott, hogy kész lángba borítani Európát és Ázsiát? Az ok a bel- és külpolitikai koncepció hiánya, amely végül is a szovjet vezetés évtizedes tevékenységében reflexszerűen tükröződött. A központ nemzetiségi téren a szovjetesítés politikáját követte minden nemzet és nép esetében. Sajátos típus, a „szovjet ember” megteremtését hirdette, akiből hiányzanak a burzsoá nacionalista és vallási előítéletek. Másrészt viszont a központ támogatta a nemzetiségi különbségek fenntartását a társadalomban, mivel minden fontos és kevésbé fontos okmányban a személyi igazolványtót, a születési anyakönyvi kivonattól, a házkezelőségi igazolásokig szerepeltette a „nemzetiség” rovatot. A központ a párt kádereinek kiválasztásában ugyancsak szigorúan korlátozta az „öslakos nemzetiségek” felvételét a párba.

Jellemző például a peresztrojka építésének, A. Jakovlevnek mondhatni sorsdöntő találkozója 1988-ban a lett értelmiséggel. A Lett Szociáldemokrata Munkáspárt mai vezetője, J. Kezberis, aki akkor a lett KP ideológiai osztályának élén állt, azt kérte Jakovlevtől, járjon közben Moszkvában, hogy növeljék az SZKP-ba felvehető öslakos lett tagok számát.¹⁶

A köztársaságokban tehát állandósult a nemzetiségi viszonyok központból szabályozott sajátos légköre a kvóta-politika következtében. A köztársaságok képviselőit bevonták a moszkvai soknemzetiségű szervekbe. Oroszország fokozatosan elveszítette fővárosát, tudományos akadémiáját, kultúráját, mindezek hivatalosan és ténylegesen szövetségi szervekké váltak. A második világháború után minden erőt a határkörzetek újjáépítésére és felemelésére fordítottak, miközben az orosz kultúra és történelem keletkezési helyeit elnyelték a víztározók. Az utak hiánya és az ötéves terv építkezéseire folytatott toborzás elnéptelénítette azokat. Moszkva körül sok száz kilométeres körzetben eluralkodott a teljes pusztulás és összeomlás. Az orosz nyelvet a felismerhetetlenségig eltorzították a szovjetizmusok. Mintegy 70 ezer templomot bezártak és leromboltak, ez pedig oda vezetett,

hogy degradálódott a lélek, az erkölcs, feledésbe merültek a hagyományok. A harmincas években mindehhez aktívan hozzájárult az erőszakos kollektivizálás és a kulákság felszámolása, megtorlások sújtották a forradalom előtt nagyon jelentős orosz réteget.

A kollektivizálással lakóhelyükről elűzöttek, a háborús menekültek, majd a háború után építők és szakemberek személyében sok orosz került a határkörzetekbe, ahol kulturálistan légtüres térben éltek. Nem azért nem kapcsolódtak be a helyi politikai életbe, mert nem akartak, hanem mert tulajdonképpen azok sorsában osztoztak, akik nem tartoztak a „nemzed káderek” sorába. Ezt a politikát is a központ hagyta jóvá.

A köztársaságokban az oroszok továbbra is rendkívül elvont „orosz” érdekek szerint éltek, mégpedig gyakran (mint például a Baltikumban) inkább Leningrádhoz, az orosz kultúra központjához igazodtak, mint Moszkvához. Egyetértettek a helyi nemzetiségi elégedetlenséggel, amely az egész országtól elkülönülő moszkvai nemzetek feletti nomenklatúrával szemben jelentkezett. Ugyanakkor a köztársaságokban, különösen Lettországon és Észtországban megmaradt az ott meggyökeresedett oroszok vékonyka rétege, amely a két világháború között befogadta a fehéremigráns családokat. Az igazi orosz kultúra, ezeknek és a nyugati fehéremigránsok örökösének hála, a szovjet korszakban nem tűnt el.

A szovjet időkben a köztársaságokban két párhuzamosan létező csoport alakult ki, az oroszoké és az oroszul beszélőké. Ez utóbbiak sokféle nemzetiséget képviseltek, akik jórészt már a szovjet időkben hagyták el etnikai közegüket.¹⁷ Az áttelepültek számára közvetítő nyelv lett az orosz, pontosabban a szovjetesített orosz nyelv.

Amennyiben csak az oroszokat és nem az oroszul beszélőket tekintjük, legnagyobb százalékban Lettországon, Észtországban, Ukrajnában és Kazahsztánban találjuk őket, vagyis azokban a köztársaságokban, amelyekhez a húszas évek elején a határterületek egy része került. A kaukázuson túli köztársaságokban -Grúziában és Örményországban, valamint Litvániában él a legkevesebb orosz.¹⁸

A gorbacsovi peresztrojka ilyen nemzetek közti állapotban érte az oroszokat. Ennek az időszaknak az egyetlen következetes vonala a glasznosztj volt, amely leleplezte a legfelső állami tisztségeket betöltő elődök cselekedeteit. Ami a társadalmi élet területeit illeti, a tettek jórészt reflex-jellegűek voltak, igaz, ezúttal kedvező előjellel. Az új vezetésnek nem volt saját koncepciója, így átvette az olyan nyugati elképzeléseket, mint a közös európai ház, a világméretű demokrácia, a birodalmi Oroszország. Nem gondolták végig ezek stratégiai jellegét és saját országuk földrajzi, etnográfiai és politikai jellemzőit. A közös európai ház gondolatával eltelt Gorbacsov-korszakban a moszkvai vezetés elvesztette befolyását a nyugati köztársaságokban, és szétszakította az évszázadok alatt kialakult eurázsiai térséget, mivel Közép-Ázsia köztársaságait nem vonzotta az európai ház. A nyugati demokrácia elvei ellentmondásba kerültek a pravoszláv vallás és az iszlám értékelveivel. A peresztrojkat elindító Gorbacsovnak nem volt önálló koncepciója egy olyan államszövetség nemzeti berendezkedésére, amely képes betölteni a rendszer csődjével kialakult légtüres teret, s együtt tartani a különböző kultúrákat. Az átvett nyugati koncepciók nem mozdították elő a Szovjetunió egységének fenntartását, ellenkezőleg, hozzájárultak az ellentmondások elmélyüléséhez.

A Gorbacsov irányította szövetségi vezetés a nemzetiségi politikában egy sor hibát követett el, s ezek után már lényegében visszafordíthatatlanná vált a nemzeti elkülönülés folyamata.

1. A primitív törzsi elzárkózást választották, ahelyett, hogy elemezték volna a korábbi nemzetiségi politika hibái miatt kialakult helyzetet, vagyis megfogalmazták volna az új politikai elképzeléseket először a köztársaságok, majd az autonómiák terén. Ez azért következett be, mert a szovjet időkben nem vizsgálták mélyrehatóan a Szovjetunió nemzetiségi viszonyait. A népek kapcsolatát csupán retrospektív alapon szemlélték,

alaposabban csak az etnográfiaiban és az antropológiáiban vizsgálódtak. Az történt, hogy éppen az e téren vizsgálódó szakértői csoportot bízták meg a peresztrojka nemzetiségi politikájának kimunkálásával.

2. A köztársaságokban jóval gyorsabb ütemben, koncepciózusabban végezték el a „fehér foltok” betöltését, mint a központi elképzelések tették, ami végső fokon a köztársaságok új konjunktúrájához vezetett. Ennek eredményeként a központ nem tudta kivédeni a köztársaságok külső és belső propagandájának alapját jelentő, a közvélemény megdolgozását célzó egyetlen változatát sem.

Ezenkívül a központ maga is a köztársaságok nacionalista mozgalmainak járszalagjára került. Ez nem sokkal később abban fejeződött ki, hogy Moszkva lekezelte az orosz és az orosz nyelvű lakosságot, akikre megszálló, kommunista és sztalinista címkét ragasztottak, vagyis a haladás és a demokrácia ellenségeinek minősítették őket, így hát érdekeiket nem kell figyelembe venni.

3. A szövetségi szerződés felülvizsgálata gyakorlatilag megerősítette az Oroszország központi és határ menti területei között húzódo határokat, amelyeket pedig a húszas években részben az antant, részben a bolsevikok húztak meg. Az is tudott dolog, hogy korábban nem létezett lett és észtt állam, sem Belorusszia és Ukrajna. Közép-Ázsiában pedig tisztán gazdasági megfontolásból, önkényesen alakították ki a határokat. A Krím félsziget átadása Ukrajnának 1954-ben kizárólag az akkori pártfőtítkár, Hruscsov voluntarista akciója volt.

E lépések logikus befejezése volt a Szovjetunió parlamentjének az a döntése, hogy törvénytelennek nyilvánította a Baltikum és Moldávia, 1940-ben a Molotov-Ribbentrop-paktum alapján történt belépését a Szovjetunióba.

A folyamat később már csaknem irányíthatatlanná vált. Gyakorlatilag mindenköztársaságban létrejött a párhuzamos rendőrség, katonai alakulatok, ügyészség, bíróság és így tovább, vagyis kettős hatalom alakult ki. Növekszik a szembenállás a nemzeti-szeparatista mozgalmak és a még Moszkva által sem támogatott centristák között.

Jelcin mint az Oroszországi Föderáció elnökségének elnöke ilyen körülmények között tesz komoly kísérletet, hogy megfossza a hatalomtól Gorbacsovot, a Szovjetunió elnökét. 1991 januárjában, a köztársaságokban tett villámlátogatás során, azok vezetőivel szerződést írt alá a kétoldalú kapcsolatokról. Ezekből logikusan következik, hogy elveszti jelentőségét a Szovjetunió elnöki posztja csakúgy, mint az összes központi, köztársaságok fölötti irányító szerv. Ugyanakkor Oroszország Jelcin kézjegyével lemond a köztársaságok iránti minden területi igényről. Itt már a jelcini hibák sora következik. A legsúlyosabb volt köztük az orosz parlament 1991. júniusi szavazása Oroszország szuverenitásáról.

Az orosz elnök, meg akarván szabadulni Gorbacsovtól, feláldozta az orosz népet és érdekeit. Példátlan eset a történelemben. Azok a köztársaságok, amelyekben nem voltak olyan erősek a szeparatista törekvések (Belorusszia, a közép-ázsiai köztársaságok) most kénytelenek voltak Oroszországtól és az államszövetségtől függetlenül egyedül keresni saját útjukat, minthogy Oroszország elhagyta őket. Parlamentjeiknek nem volt más választása, mint hogy deklarálják saját függetlenségüket és kezdjék önállóan kiépíteni kapcsolataikat a környező világgal. Ezenközben a háttérben már ott voltak az országos népszavazás eredményei, amelyek szerint a lakosságnak több mint háromnegyede kifejezte óhaját, hogy egységes szövetségben kíván élni határok és más gátak nélkül.

A történészeknek még értékelniük kell a puccs névvel jelölt 1991. augusztus végi moszkvai eseményeket. Az események részben kétségtelenül átgondolatlan kísérletet jelentettek arra, hogy megelőzzék az egységes kulturális, történelmi és gazdasági térség elkerülhetetlen csődjét, amit a Politikai Bizottság és az SZKP KB korábbi harcostársainak ambíciói lobbantottak fel, akik saját nemzetük elnöki bársonyszékében találták magukat. Abban a pillanatban minden, vagy legalábbis csaknem minden személyesen Gorbacsovon múlt. Gorbacsov maga előnyben részesítette az absztrakt demokrata címét a Szovjetunió

elnökének konkrét tisztségével szemben. Nyilván ő maga is felismerte a helyzet kiúttalanságát és azt, hogy képtelen megbirkózni a felizzott nemzeti ambíciók tüzevel. Ezért úgy döntött, hogy a világ közvéleménye előtt a következetes demokrata képét erősíti meg, még a kisebbségeket illető nemzetiségi politika kérdéseiben is. E téren maga a nyugat sem tündökölt demokrataként. Bárhogy is volt, 1991 augusztusa véget vetett Gorbacsov politikai karrierjének, legalábbis saját országában.

A balti köztársaságok nemzeti frontjainak vezetői 1991 szeptemberében az 1917-es finn példát követték, s míg a győzelmet ünneplik, próbára teszik Jelcin következetességét. A függetlenségi népszavazás eredményeire támaszkodva, amelyet 1991 telén-tavasza Oroszországban egészen más politikai helyzetben tartottak, az észti, lett és litván nemzeti küldöttségek vezetői azt követelik, hogy vizsgálják meg kilépésüket a Szovjetunióból. Az említett népszavazáson a baltikumi oroszok a balti demokratikus államokat részesítették előnyben a kommunista centrummal szemben, és így eleve meghatározták a népszavazás eredményét.

Egymást követik a voluntarista döntések. Az alkotmány és az elemi logika ellenére a szovjet népképviselők kongresszusa levette napirendről Lettország, Észtország és Litvánia kilépését a Szovjetunió kötelékéből, s átadta megvizsgálásra annak az elnöki tanácsnak, amelyet a maga idején Gorbacsov jelölt ki, s csupán néhány hónapig létezett. Az elnöki felhatalmazást elvesztett tanács néhány óra alatt döntött a balti államok javára anélkül, hogy szerződést dolgoztak volna ki a volt köztársaságok viszonyáról és elhatárolódásáról az akkor még létező Szovjetunióval. 1940-ben, amikor a Szovjetunióhoz való csatlakozásról szóló, jóval egyszerűbb kérdéssel volt szó, napokig készítették elő mindegyik köztársasággal azt. Most egy csomagban kezelték a balti köztársaságokat, függetlenül attól, hogy Litvániával már csaknem egy éve folytak tárgyalások a kiválási dokumentum előkészítésére. A három köztársaság közül ez volt az egyetlen, amelynél legalább kialakultak az alapok a gyorsabb döntéshez. A másik két köztársaságban ekkor még csak tervezték az Oroszországgal kötendő kétoldalú szerződést. Mivel a Jelcin-utazás idejére nagy sietve készítették elő a köztársaságokról szóló megállapodásokat, a kétoldalú kapcsolatok elvi kérdéseiről szintén még csak tervezték a szakértői csoportok közös munkáját. A Baltikumról való lemondással kezdődött az „orosz Trianon” befejező szakasza, s a folyamat 1991. december 1-jével felgyorsult. Ekkor szavazott az orosz „mindenkitől való szuverenitás” szellemében, amelyről a parlament fél évvel korábban döntött, Ukrajna, a Szovjetunió legnagyobb köztársasága saját szuverenitásáról és önálló független álhun felépítéséről határozott.

Tulajdonképpen lehetetlen és a logikával ellenkező lett volna Oroszország szuverenitása mellett másként feltenni a kérdést saját jövőjükéről a Szovjetunió volt térségei keretében. Ez az esemény mégis szétzúzta az orosz elnök arra irányuló terveit, hogy ő meg tudja valósítani, ami Gorbacsovnak nem sikerült: a központtal szembeálló harcos személyes tulajdonságaival és tekintélyével képes összefognia köztársaságokat. Jelcin számára aligha váratlanul kiderült, hogy Kravcsuk nem kevésbé ambiciózus politikus, mint ő maga, s a legnagyobb és geopolitikailag rendkívül kedvező helyzetű köztársaság elnökeként nem kívánja megosztani a hatalmat korábbi pártbeli harcostársával.

A szláv testvériség szolzszenyicini sémája alapján Jelcin december 4-én megkísérelte megőrizni a szövetséget Ukrajnával. Azon a napon a Minszk közelében lévő Belovezsjében az orosz és az ukrán elnök, valamint a belorusz legfelsőbb tanács elnöke bejelenti a Szovjetunió felbomlását és a három szláv állam valamiféle új szövetségének létrejöttét, Független Államok Közössége néven, amely nyitva áll a többi köztársaság előtt is. Mivel pedig Gorbacsov szövetségi-föderációs szerződésén kívül nem volt más alternatív koncepció, alapként elfogadták a Demokratikus Megújulás Ukrán Partjának tervezetét. Gorbacsov számára nem maradt más, mint hogy lemondjon a többi, nem létező állam elnöki tisztségéről.

Történelmi távlatban a Szovjetunió Belovezsjében történt felbomlása a történelmi Oroszország felbomlásának tűnik. A politikai harc tüzeiben a hármak vezetői az új közösség szláv prioritására téve a hangsúlyt, nem számoltak azzal, hogy helyrehozhatatlanul megsértették Oroszország legkövetkezetesebb kísérőit, a közép-ázsiai köztársaságokat és Kazahsztánt. A volt Szovjetunió hátárainak túloldalán gyorsan kihasználták a helyzetet. Megkezdődött az ázsiai köztársaságok átcsalogatása az iszlám országok felé.

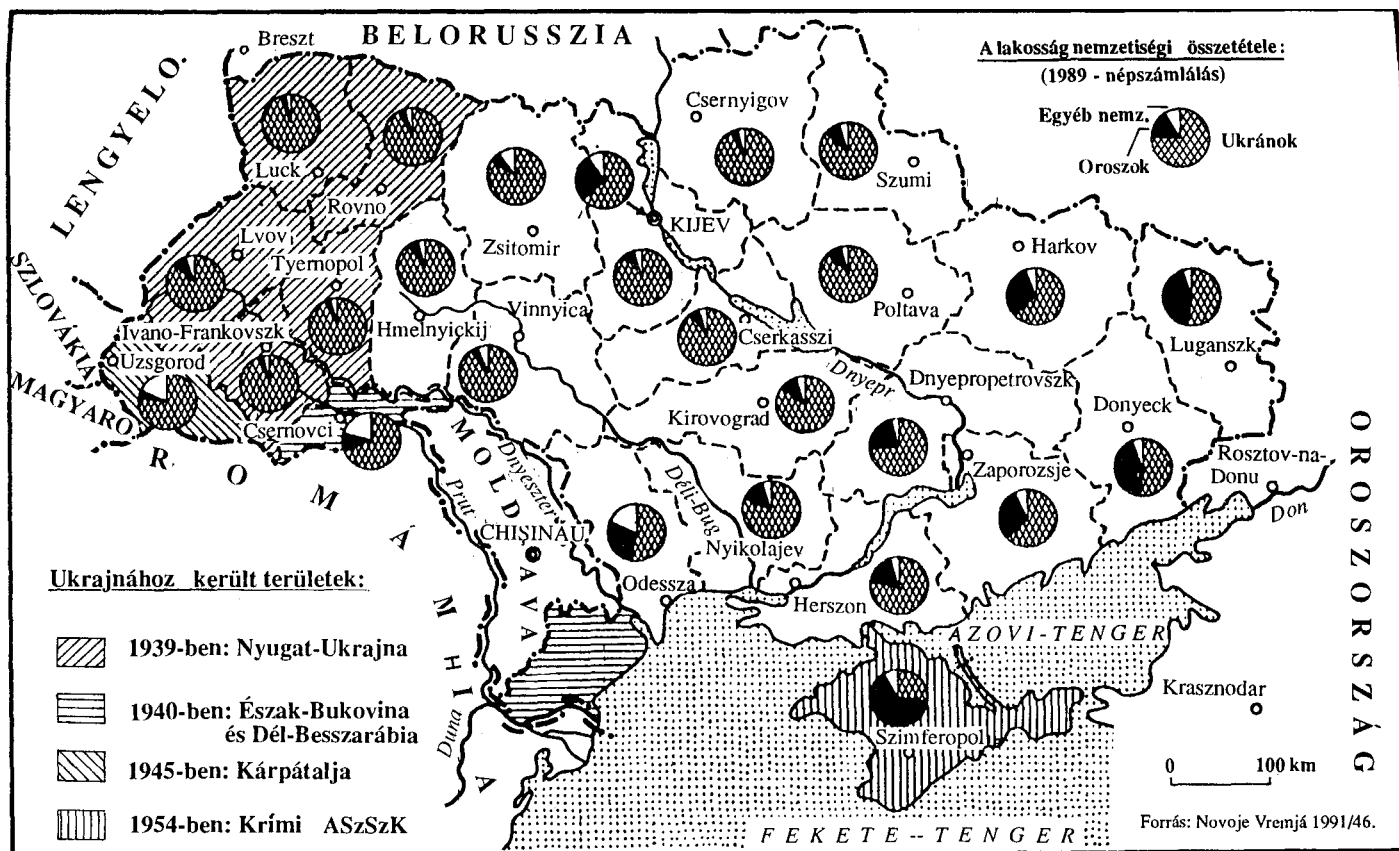
Parlamenti szintre emelkedett a román próbálkozás Moldávia visszacsatolására. Ez a vitás Bukovina és Besszarábia mellett érinti az etnikailag idegen balpartot, az úgynevezett Dnyeszter mentét is. Miután a moszkvai központban megszokták, hogy nem reagálnak az olyan értelmetlen dolgokra, mint Karcbahban egymás megsemmisítése, érzéketlenek maradnak az iránt is, hogy Moldáviában tömegesen pusztították az oroszokat. A demokráciát ott úgy értelmezték, mint a létszámában kisebb nép jogát a számszerűen nagyobb nép tagjainak megsemmisítésére, olyan jogként, hogy a nemzeti állammal nem rendelkező nép a nem soraiból való lakosokat megnyomorítva teremtsen meg saját államát. A világ közössége az „orosz kérdést” sajnos nem támogatta. Az emberi jog nemzetiségileg korlátozott kategória maradt. Nyilván működésbe lépett az Oroszországtól és az oroszoktól való bizonyos történelmi-genetikai félelem. Amennyiben Közép-Európában logikus folyamatnak tekintik az antant-szülemények - Csehország és Jugoszlávia szétesését, ugyanebbe a kategóriába sorolták a Balti-tenger mentén az ütköző államok, Lettország és Észtország újratemtési folyamatát. Az európai integrációt hirdelve támogatják és üdvözlik a volt Szovjetunió felbomlását.

Egyes államok és nemzetközi szervezetek politikai rövidlátása az „orosz kérdésben” az, hogy Oroszországot magáira hagyták saját nemzeti kisebbségeinek problémájával. Azok a kísérletek, hogy az orosz kisebbséget külön kategóriába sorolják, csak oda vezethettek, hogy az oroszok körében véglegesen hitelét veszítette a nemzetközi viszonyokkal kapcsolatos „új gondolkodásmód”. A nemzetközi szervezetek érzéketlensége az orosz kérdésben, amikor Oroszország kész beilleszkedni az általánosan elismert nemzetközi normákba, elkeseredést válthat ki az országban s azt, hogy érdekeit a „rég gondolkodás” módszereivel és eszközeivel védje meg. S mindez akkor történik, amikor Európa még csak kezd eltávolodni a háború következményeitől, amelyek jóval kisebb lélekszámú államok területi és etnikai érdekeinek sérelme miatt keletkeztek. Most a szárazföld egyhatodán fokozódik a bizonytalanság és a konfliktusveszély.

A belovezsjei értekezlet ezenkívül jelentősen megrontotta Oroszország viszonyát a nem szláv autonóm köztársaságokkal és területekkel. Veszélyesen kezd elmélyülni az ellentmondás Moszkva és az orosz föderáció szubjektumai között (a csecsen, a tatár konfliktus stb.). Oroszországon belül megkezdődött a szuverén válás reakciója. Az 1 millió észt önrendelkezési jogát illető moszkvai álláspont következtében méltán vetődött fel az 5,5 millió tatár (akiknek csak negyede él az azonos nevű adminisztratív területen), az 1,8 millió csuvas, az 1,3 millió baskír önrendelkezésének kérdése. Sőt, az etnikai jegyek szerinti szuverenitás tendenciája mellett jelentkeznek a Moszkvától való gazdasági önállósodási törekvések. Gyakran hallható érv az önálló gazdálkodás szükségessége a 35 000 km²-es Észtországban vagy a 45 000 km²-es Moldáviában, miközben megtagadják ugyanezt a jogot Oroszország jóval nagyobb közigazgatási területeitől, például a 178 000 km²-es Novoszibirszki területtől vagy a 2 402 000 km²-es Krasznójarszki határterülettől.

Föderációs és autonómiatörekvések jelentkeznek a köztársaságokban is. Észtországban, ahol északon egybefüggő orosz lakosság él, Litvániában, ahol tiszta lengyel körzetek vannak; Ukrajnában a Krímtől és Kárpátaljától Novorossziáig és a Szlobodai-Ukrajna egész sor körzetéig. Moldáviában ilyen körzet a Dnyeszter mente és a Gagauzia. Grúzia több területén is jelentkeznek autonómiatörekvések. Még inkább elmélyült a karabahi konfliktus. Magukban

az autonóm köztársaságokban is végbement a széthullási folyamat, például a Csecsen-Ingus, a Karacsajev-Cserkesz autonóm köztársaságban.

2. TÉRKÉP. UKRAJNA MEGYÉINEK NEMZETISÉGI ÖSSZETÉTELE

Az egykori Szovjetunió területén a nemzetiségi viszonyok peresztrojkája polgárháborúvá vált Oroszország határánál és egy sor körzetben. Voltak helyek, ahol ez nyílt fegyveres konfliktusban nyilvánult meg, másutt csak időről időre robbannak ki összetűzések, mint a Baltikumban, de még reménykednek a jogi megoldásban. A Szovjetunió utódállamai az emberi jogokat vagy a határaikon belül lévő népek önrendelkezését illetően nem mutatkoznak olyan következetes demokratának, mint amilyen a maga idejében a Szovjetunió volt. Némelyek, mint Grúzia és Moldávia megpróbálják fegyveres erővel elnyomni saját népeik önrendelkezési törekvéseit. Vannak, akik Ukrajnához hasonlóan ezt a „másként gondolkodók bírósági felelősségre vonásával” teszik.¹⁹

A Szovjetunióval való kapcsolatokat elsőként megszakító balti köztársaságok egyoldalúan megsértették az Oroszországgal 1991 januárjában kötött megállapodást, pedig éppen ennek alapján született döntés önállóságukról. Függetlenségük kikiáltása után a kétoldalú megállapodásoknak ellentmondó törvényeket dolgoztak ki és fogadtak el. Az orosz külügyminisztérium egy sor jegyzékben tiltakozott, az orosz parlament pedig emiatt megtagadta az Észt- és Lettországgal kötött szerződések ratifikálását. A legkomolyabb nézeteltéréseket a köztársaságok állampolgársági kérdése váltotta ki.

Oroszország és a balti köztársaságok 1991. januári megállapodása az aláírásakor garantálta az e területeken élő valamennyi lakosnak az állampolgárság szabad megválasztását. Azt is vállalták, hogy tiszteletben tartják a területükön élő embereknek a jogát, hogy az egyik helyen maradván előnyben részesítik a másik állampolgárságot. A litván állampolgársági törvény részben megfelel a kétoldalú megállapodásnak, bár tartalmaz olyan cikket, amely a litván területen élő kábítószereseket, alkoholistákat és a különböző jogsértőket kizárja az

állampolgárságból. Velük azonos helyzetbe hozza a szovjet hadsereg mai és korábbi tagjait és családtagjait, azokat is, akik Litvániában telepedtek le.

Az észti törvény csak azoknak ad állampolgárságot, akik 1940-ben az Észti Köztársaság állampolgárai voltak, továbbá közvetlen leszármazottaiknak. A többi lakos akkor kaphatja meg az állampolgárságot, ha 3 évig a köztársaságban lakik. Mégpedig a 2+1 formula alapján, vagyis a kérelem beadását megelőzően 2 évig kell Észtországban laknia, majd egy év alatt észti nyelvvizsgát kell tennie, le kell mondania más állampolgárságáról. Tehát ez az egy év a lojalitás vizsgáját jelenti. Az első pillantásra elfogadható határidő következménye az, amit a helyi nemzeti radikálisok el akartak érni. Míg egyesek lojalitását ellenőrizték, az észtországi lakosság másik fele megválasztotta parlamentjét és az államelnököt. Természetesen nem szavazhattak a „nem állampolgárok”, vagyis a lakosság több mint 40 százaléka. Ezzel a törvény elérte fő célját, a nem észteket kirekesztette az állam politikai életéből.

Az Oroszországgal kötött szerződések megsértésében a lett parlament fölülmutta Litvániát és Észtországot. Nemcsak azzal, hogy 16 éves helyben lakást írt elő, hanem a kiegészítő feltételek és kötelezettségek elérhetetlenné teszik az állampolgárságot mindazon oroszoknak, akik a háború után költöztek Lettországra, sőt az úgynevezett őshonos oroszoknak is, akiknek több nemzedéke már 1940 előtt Lettország területén élt. Arról van ugyanis szó, hogy az észtországi feltételeken túl az állampolgársághoz a lett törvény az új haza iránti hűségeskü letételét igényli.²⁰ A pravoszláv, de különösen az óhitű vallást követő oroszok számára elfogadhatatlan a megismételt eskü, amelyben kötelezettséget vállalnak, hogy fegyverrel is megvédik Lettországot. Így tehát Lettországra, ahol az oroszok a lélekszám felét teszik ki, maximális lett nemzeti protekcionizmus érvényesül. Ezt több, elfogadásra kész törvény egészíti ki. Ilyen a párttörvény, amely szerint a köztársaságban csak annak állampolgárai fejthetnek ki politikai tevékenységet, vagy a tulajdonról és a privatizációról szóló törvény, ami szerint csak az állampolgároknak lehet tulajdona. Ilyenformán Lettország orosz lakosai még a saját lakásukat sem vásárolhatják meg.

A reprivatizációs törvény ugyancsak a nemzetiségi kérdésen alapul. Az 1940-ben kisajátított tulajdon visszaigénylőinek zöme zsidó, orosz és német, ezért egyelőre csak a mezőgazdaságban folyik reprivatizáció. Ezt az indokolja, hogy Lettországra csakúgy, mint Észtországra főként lettek, illetve észtek dolgoztak a mezőgazdaságban, és ők voltak a tulajdonosok is.

A köztársaságokban tehát a nemzeti protekcionizmus meghatározza a gazdasági reform prioritásait is. Megpróbálják visszaszorítani a nagyipart, s ezzel felszámolni a nem lettek és nem észtek munkahelyeit. Észtországra az orosz lakosság északon egy tömbben él, de a köztársaság rendkívül súlyos energiaválságától függetlenül fel akarják számolni az oroszokat foglalkoztató kitermelő ágazatot (bányászatot), megfosztva őket a létezés minden feltételétől.

A helyi sajtópropaganda egyidejűleg olyan benyomást kelt, hogy ezekben a köztársaságokban a nem észtek és nem lettek azonosak a szovjet hadsereggel, ebben fejeződik ki együttérzésük a „megszállt” nép iránt. Ez különösen Kelet-Európában talál visszhangra, mert ott az orosz belügyi csapatokat a volt szovjet köztársaságok orosz lakosságával azonosítják. Az oroszok Baltikumból történő kiköltöztetésének abszurd igényét olyan követeléssel lehet összehasonlítani, hogy telepítsék ki Erdélyből a magyarokat vagy Magyarországról a szlovákokat, a volt Osztrák-Magyar Monarchia összes német lakosát tegyék át Ausztriába. Nem felel meg a valóságnak, hogy 1940 után a Baltikumban lényegesen megváltoztak az etnikai arányok. A forradalom előtti statisztika szerint a lettek aránya az utóbbi 80-90 évben csupán 10-IS százalékkal csökkent. Inkább az történt, hogy a háború utáni években oroszok töltötték be az 1939-40 elején Németországba repatriált németek helyét, az etnikai-demográfiai űrt, s így a „német tényező” „orosszal” cserélődött fel.²¹

Oroszországgal a szerződést még akkor írták alá, amikor a nyelvtörvénynek csak a tervezete volt meg, s az előírta, hogy a köztársasági és az orosz nyelv egyenrangú.²² Az állampolgárok az államhatalmi, a közigazgatási szerveknél és a hivatalokban megválaszthatták a nyelvet, amit használnak. A tisztviselőket viszont kötelezték, hogy a szolgálathoz szükséges mértékben tudjanak lettül és oroszul.²³ A lett törvények például a kétoldalú megállapodás aláírásakor garantálták a lett mellett az orosz nyelvű oktatást. A településeken a lett feliratokat szükség szerint más nyelvű fordítás kísérte.²⁴

Az a törvény viszont, amelyet a Baltikumban a Szovjetunióból történt kiválás után fogadtak el, eltörölte az orosz nyelv használatát, amelyen Lettorszáiban a lakosság 51-53, Észtországban pedig mintegy 45 százaléka érintkezik egymással.²⁵ Az új lett törvényben például az orosz csak az egyik idegen nyelvként, a feltételezett használat alapján a 4. helyen szerepel az angol és a német után.²⁶ A törvény csak futólag említi, hogy a tisztviselők válaszolhatnak a hozzájuk forduló személynek anyanyelvén is.²⁷

Az oktatást csak lett, illetve Észtországban észt nyelven biztosítják. A többi lakos anyanyelvi oktatásának jogát semmi sem garantálja. Az, új törvény értelmében a városokban és a lakott településeken a feliratok kizárólag lett nyelvűek.²⁸ Az állvasi nyelvtörvény megsértésének adminisztratív és büntetőjogi következményei lehetnek.²⁹

A nyelvi politikában egyébként nem tesznek kivételt a kompaktan oroszok lakta körzetekben sem. Észtországban ez a Kohtla-jarvai járás, Lettorszáiban Latgalia (a volt orosz vityebszki kormányzóság) és Riga, ahol a lakosság 75 százaléka oroszul érintkezik. Lettorszáiban még a húszas-harmincas években sem volt hasonló helyzet. Hiteles adatok szerint ezekben az években Latgalia egyik legnagyobb városában, Daugavpilsben (Boriszoglebszk) a parlamenti üléseket oroszul tartották, mert a képviselőknek csak 27 százaléka volt lett.³⁰

Sok szakértő szerint Lettorszáiban a nemzeti protekcionizmus mai méretei nemcsak a húszas-harmincas évek kereteit lépik túl, hanem az ésszerű határokat is, és tudományos nyelvhasználatban csak a pszichiátria nyelvén írható le.³¹

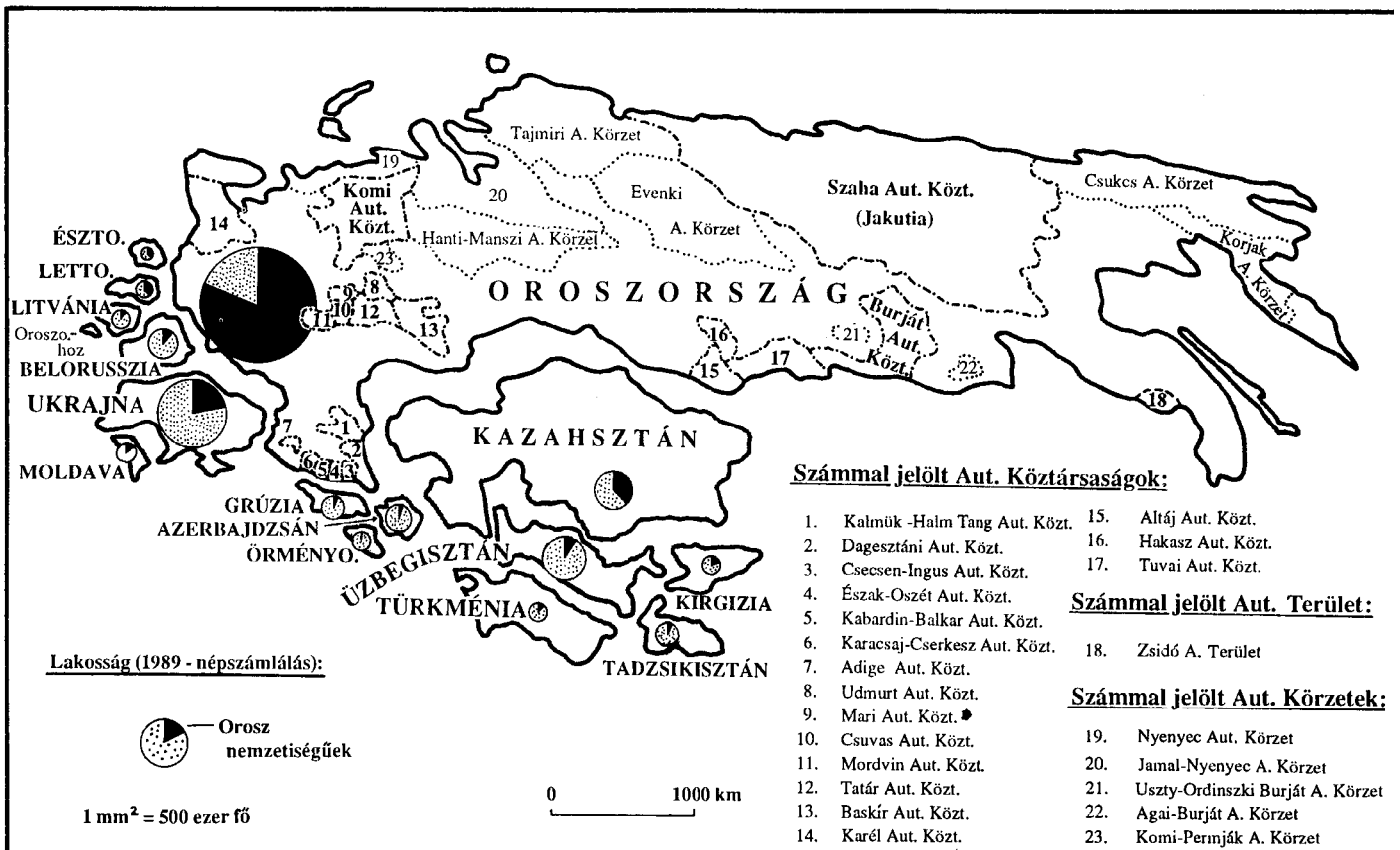
Lett- és Észtországban tehát hivatalos politika rangjára emelték, hogy az ország lakosságának körülbelül egyharmadát kizorítsák a határaikon túlra. A megmaradó, orosz nyelvet beszélő 15-20 százaléknyi lakost asszimilálni akarják. Nem nehéz feltételezni ezek után, miként alakulnak az orosz-lett, illetve az orosz-észt kapcsolatok.

A korábbi Szovjetunió többi köztársasága talán Moldávia kivételével nem foglalta törvénybe viszonyát a területén élő orosz lakossággal. Oroszország és Ukrajna most dolgozza ki a kettős állampolgárság kérdését. Kazahsztán megtartotta az orosz mint a nemzetek közötti érintkezés nyelvét. A különböző köztársaságokban eltérő az orosz-fóbia és a nemzetiségi kisebbségeket illető politikai előrelátás. Az orosz külügyminisztérium és a kormány az utóbbi időben napirendre tűzte és kiemelt kérdésként kezeli külpolitikájában a szomszédos köztársaságokban élő oroszok helyzetét és Moszkva viszonyát a volt szovjet köztársaságokhoz. A történetből azonban nem lehet kiiktatni azt a nyilvánvaló tény, hogy a maga idején éppen a mostani orosz vezetés kezelte le a köztársaságokban élő oroszok problémáját, és az esetek többségében tragikus kisebbségi helyzetbe sodorta őket. Az elnök és a kormány minden erőfeszítése ellenére a köztársaságokban rekedt oroszok bizalmatlanok a mai vezetéssel szemben. Ilyen körülmények között Moszkva erőfeszítésétől függetlenül az oroszok és az orosz nyelvű lakosok különféle önszerveződő formákkal igyekeznek maguk megvédeni érdekeiket.

Az önszerveződések részben a nyolcvanas évek közepén kezdtek kialakulni, részben a minőségileg ríj politikai helyzetben jöttek létre.

A hagyományos formák egyike a *kozákság*, amely tulajdonképpen még csak nem is etnikai csoport, inkább réteg, amely a forradalom előtti Oroszországban összefogta a határok védelmét önként vállaló szabad telepeseket. A szovjethatalom idején felszámolták a

kozákságot, és részben megtorlások érték őket. Különösen nagy kozák települések voltak Ukrajna balparti részén és a Kaukázus előhegyeiben, így a kozákok ma Oroszország és Ukrajna

3. TÉRKÉP. A VOLT SZOVJETUNIO KÖZTÁRSASÁGAI

érdekeinek találkozási pontjára kerültek. Nagy kozák települések voltak egész Szibériában, kisebbek pedig szerte az országban, beleértve a Baltikumot is. A kozákok fő követelése ma az, hogy állítsák helyre jogaikat, és adják vissza a húszas években elvett földjeiket.

Legnagyobb számban az úgynevezett *kulturális újjászületés társaságai* jöttek létre. Ezek főként az Oroszországon kívül élő, s magát az orosz kulturális közeghez számító értelmiséget fogják össze. Céljuk általában az, hogy a történelmileg hagyományos orosz területeken megújuljon az orosz kultúra és hagyomány. Több köztársaságban néhány ilyen egyesület is működik, ami sajnos nem mindig a tagok különböző érdekeit, hanem az ambiciózus vezetők harcát mutatják, s ez komoly zavart kelt az egyesületekben.

A *vallási* társaságok ugyancsak a nyolcvanas évek második felében kezdtek újból megjelenni. Nem titok, hogy a pravoszláv egyház nem mindig volt jóban földijeivel, és különböző történelmi szakaszokban kiszorította területéről az engedetleneket. Az orosz duhoborecek annak idején Ukrajnába, majd Kanadába és az Egyesült Államokba költöztek át. Az óhitűek közelebb, a Baltikumban telepedtek le. A „fényes kommunista jövő” ideáljainak csődjével párhuzamosan kezdett növekedni a társadalomban az egyház szerepe, ami az emigráns oroszok körében mindig is központi jellegű volt.

Több köztársaságban törvény tiltja a nemzeti alapon álló *pártok* szervezését, néhol mégis megjelennek a jórészt oroszokat és oroszul beszélőket tömörítő pártok. Ilyenek például a monarchista pártok. Az oroszokat azonban jobban vonzzák a nemzetek fölötti centrista szervezetek, mint Lettországból például a Demokratikus kezdeményező centrum, Ukrajnában a Köztársasági mozgalom és a liberális pártok stb.

Ahol az orosz lakosok - mint például a Baltikumban - nem kaptak állampolgárságot, társadalmi-gazdasági formákkal élnek. Ezt a fehér orosz emigránsoktól kölcsönözték, akik letelepedésük helyén 1917 októbere után alakították meg az ilyen szervezeteket.

Lettorszáiban vették át elsőként ezt a közösségi formát a meglehetősen szétszórtan élő oroszok. A Lettországi Orosz Közösség megalakulását meghirdetve, a célokat és a feladatokat a következőkben fogalmazták meg: „Szervezetünk a Lettorszáiban élő oroszok és mások önkéntes egyesülése, akik magukénak érzik az orosz nyelvet és a sok évszázados orosz kultúrát, s meg akarják őrizni és fejleszteni kívánják a sajátos nemzeti kultúrát, a hagyományos szellemiséget és a történelmi emlékezetet.

A Lettországi Orosz Közösség feladatának tekinti az egységes, valós *kölcsönös segítségnyújtást* erkölcsi és anyagi téren a közösség minden tagjának, *az egész emberélet során, nemzetiségtől függetlenül.*”³²

Belső és külső érintkezésben a közösség értékelve az alapszabály szerint

a testvériség, a türelem és az együttműködés. A közösségek nehézkesen alakulnak, de fennállásuk két éve alatt megjelentettek egy sor újságot, kulturális-történelmi kiadványt. Az orosz közösség finanszírozta műszaki egyetem a helyi felsőoktatási intézményekből elbocsátott orosz professzorokat és szakembereket alkalmazza, lehetővé téve, hogy orosz nyelven tanuljanak az orosz nyelvű gyerekek. Nyitottak néhány orosz tannyelvű óvodát, líceumot és gimnáziumot. Maga a közösség a főleg orosz nyelvűeket foglalkoztató nagy iparvállalatoktól és a Lettorszáiban működő vállalatoktól kap támogatást.

Hasonló közösségek szerveződnek Észtországban és Litvániában is.

Már volt szó az orosz *autonóm területekről*, de a köztársaságok tiltó törvényei miatt egyelőre ilyenre nincs példa.

Az orosz közegben kidolgozott más koncepciók közül figyelemre méltó a *szabad városok és partner népek* gondolata, amely a Baltikumban terjedt el. A Baltikum akkor lendült fel, amikor felvirágzott Oroszország és a nyugat kereskedelme. Rigát és más nagy balti városokat abban az időben többféle kultúra és a nemzetiségi tolerancia jellemezte. A szabad városok hívei úgy próbálják megújítani a lett és észt nagyvárosok nemzetközi érintkezésének légkörét, hogy igyekeznek feléleszteni azok kereskedelmi híd szerepét Oroszország és a Nyugat között.

Amíg a köztársaságokban nincsenek meg a békés együttélés feltételei, a lett- és észtországi oroszok tragikus döntésre hajlottak, hogy önként lemondanak a köztársasági állampolgárságról. Ezzel bojkottálnák az óriási nemzeti protekcionizmust.

Néhány szó a Független Államok Közösségéről, mégpedig abból a szempontból, hogyan lehetne megoldani az oroszok problémáit az új államokban. A FÁK-nak ma 6 állam a tagja. Kazahsztán kivételével éppen azok a köztársaságok nem vesznek részt benne, amelyekben a lakosság jelentős részét oroszok alkotják. A FÁK ugyan potenciálisan képes megoldani ezt a problémát úgy, hogy tagjai gazdasági, információs, jogi, vám- és pénzügyi közösséget alkotnak, de nem tudja rendezni az egyelőre távol maradó köztársaságokban élő csaknem 15 millió orosz problémáját.

Ily módon a „ránk kényszerített vagy önmagunkra vállalt hallgatás” (ahogyan a maga idején Hajdú Tibor jellemezte a szomszéd államokban élő magyar kisebbség megközelítését), a ráaggatott címkék békés elfogadása tragikus szerepet tölt be az oroszok sorsában is, és felteszi a pontot a több mint 70 éve kezdődött orosz „Trianonra”.

Jegyzetek

1 Jacobs, David: *An American Conscience, Woodrow Wilson's Search for World Peace*. Harper and Row 70.

2 Sipols, V. J.: *Za kuliszami inosztrannoj intervencii v Latvii (1918-1920)* Moszkva. Politizdat, 1959.

3 Ugyanott, 53.

4 Zalite, P: *Ka Latvija taps, vai ka piebildijas tauatas pašnoteikšanas ideja?* Riga, 1928, 541.

5 *Vojennoistoricseskij zsrnal*, No. 1990.

- 6 Straume A.: *Starpnacionalas attiecibas Latvija (1921-1940) po Pretstatu Cina*, Riga, 1983. 160.
- 7 A munkácsi görögkatolikus püspökség lelkészsegeinek 1806. évi összeírása. Vasvári Pál Társaság füzetei. 3., Nyíregyháza, 1990. 11.
- 8 Jacobs, David: *An American Consciense... 124.*
- 9 Miller, D. H.: *My Diary at the Conference of Paris*. IV. 219. Idézet V. J. Sipols Za kuliszami alapján... 50-51.
- 10 Cipko, A.: *Horosi li nasi principii?* Novij mir, No. 1990.
- 11 Seton-Watson, Hugh and Christopher: *The Making of a New Europe*. R. W. Seton-Watson and the Last Years of Austria-Hungary. Seattle, 1981.
- 12 Seskis, J.: *Latvijas valsts izcelšanas pasaules kara notikumu norise*. Riga, 1938. 134.
- 13 Skujenieks, M.: *Latvieši svešuma un citas tautas Latvija*. Riga, 1930. 132-133.
- A nagyvárosokban az észti és a lett nemzetiségük száma még kevesebb volt. Érdekes ilyen szempontból a legnagyobb balti város, Riga statisztikája. *Isztoricseszka Enciklopédia Rigi*. Riga, 1990.
- 14 Lettorszáiban 1925-ben a 300-nál több embert foglalkoztató cégtulajdonos között egyetlen lett sem volt. A nemzeti protekcionista politika eredményeként a húszas évek végére 5 lett nagytőkés volt, a harmincas évek második felében már az alaptőke mintegy 25 százalékkal rendelkeztek. Emellett 36 százalék maradt a zsidók, 35 a németek kezében, akik kulcspozíciókat foglaltak el a kereskedelemben.
- Straume, A.: *Starpnacionalas attiecibas... 161.*
- 15 Berzinya, A.: Eto bülo, bülo, bülo... *Ruszkij puty*. No. 6. 1992.
- 16 *Szovjetszkaja Latvija*, 1988.
- 17 Jellemző, hogy Lettország egész területén az első világháborúig a mainál nem sokkal kevesebben, körülbelül 2 és félmillióan éltek. A lettek valamivel többen voltak, mint 60 százalék, a további 40 százalék zömmel német, orosz, zsidó, lengyel, belorusz volt. Az 1989-es népszámlálás adatai szerint Lettország lakossága 2 millió 666 ezer. Közülük 52 százalék lett, a legnagyobb etnikai csoportot 34 százalékkal az oroszok alkották. Joggal jegyzik meg azonban a demográfusok, hogy a harmincas évek közepén és a nyolcvanas évek végén tartott népszámlálás adatainak csak nagy fenntartásokkal hihetünk, mert ismét olyan társadalmi-politikai légkör alakult ki, amelyben előnyösebb lettnek minősülni. Hasaló a helyzet más köztársasági népszámlálásokkal, ahol a vegyes családok utódai vagy az orosz kultúrában nevelkedett helyi nemzetiségiek, valamint az úgynevezett „akklimatizálódott” oroszok biztonságuk vagy szociális előnyök reményében jobbnak látták, hogy nemzetiségüket helyire cseréljék.
- Ha számításba vesszük a polgároknak azt a csoportját, amely valamely nemzetiséghez tartozónak vallotta magát, de az oroszot tekinti anyanyelvének, az észtsországi, lettországi, ukrájnai, kazahsztáni és moldáviai etnikai oroszok százalékarányához hozzá kell számítanunk 17-20 százalékot. Így kapjuk meg az úgynevezett oroszul beszélők számát, vagyis azokét, akik oroszul érintkeznek. Lettorszáiban ók a lakosság 51-53, Észtsorszáiban több mint 40, Ukrájnáiban 37-38 százalékát teszik ki.
- 18 A *Profil* című osztrák folyóirat adatai szerint valamivel kisebb a köztársaságokban élő oroszok száma, és 2 százalékos eltérés van az Oroszországban élők arányában. Az ábra emellett csak az etnikai oroszokat veszi tekintetbe, és nem adja meg az oroszul beszélők százalékát. Ez pedig a köztársaságokban jelentős, elérheti a 10-13 milliót (beleértve a köztársaságokból származó és Oroszország területén élőket). Ezenkívül az ábra nem számol az utóbbi két év jelentős migrációs folyamataival. Az a baj, hogy Oroszországban gyakorlatilag nem vezetnek menekült-statisztikát. A különböző felek által a köztársaság etnikai összetételéről közölt adatok konjunktúra tárgyai, és az eltérés egyik vagy másik oldalra 5-10 százalék lehet.

A *Moszkovszkije novosztyi* No 40, 1991. október 6-i számában közreadott 1991. évi adatok:

Szovjetunió	293 millió lakos	51 százalék orosz	149,43 millió fő
Oroszország	147	83	122,01
Észtsország	2	30	0,60
Lettország	3	33	0,99
Litvánia	4	9	0,36
Belorusszia	10	12	1,20
Ukrájna	52	21	10,92
Moldávia	4	14	0,56
Grúzia	5	7	0,35
Örményország	3	3	0,03
Azerbajdzsán	7	8	0,56
Kazahsztán	17	41	6,97
Türkménfa	4	13	0,52
Uzbekisztán	20	11	2,20
Tadzsisisztán	5	10	0,50
Kirgizia	4	22	0,88

A köztársaságokban 27,42 millió orosz él.

- A Baltikumban 1,95 millió orosz lakik.
- 19 Ukrajnában jelenleg a parlament előtt van egy törvény „A területi önrendelkezés felvetésének büntetőjogi üldözéséről”. Nem tudom, hogy enyhül-e vagy szigorodik majd x tervezet.
- 20 38. cikk. Az állampolgár esküje.
„Én (családi és utónév) születtem (hely, idő) ünnepélyesen fogadom, hogy kizárólag a Lett Köztársasághoz leszek hűséges. Teljes egészében és örökre lemondok bármely más állampolgárságról, más állam iránti hűségről és alárendeltségről. Kötelezem magam, hogy hű leszek a Lett Köztársaság alkotmányához, lelkiismeretesen betartom az alkotmányt és a Lett Köztársaság törvényeit, minden erőmmel védelmezem azokat, és alávetem magam Lettország törvényesen kialakult államhatalmi szerveinek.
Kötelezem magam, hogy szükség esetén életemet sem kímélve a törvényadta rendben megvédem a Lett Köztársaság szuverenitását és függetlenségét.”
- 21 *Sztatyisztika po knyige Russzkije v Latvii. Isztorija i szovremennoszty.* Riga, 1992. LAD kiadás.
- 22 A Lett Szovjet Szocialista Köztársaság nyelvtörvénye. Bevezető szakasz. 18. Riga, 1989. V 5.
- 23 Ugyanott 2. fejezet, 4. cikk. 19.
- 24 Ugyanott 5. fejezet, 16.-17. cikk.
- 25 A Lett Köztársaság törvénye arról, miként lépnek életbe a Lett Szocialista Köztársasági nyelvtörvényt érintő változásokról és kiegészítésekről szóló Lett Köztársasági Törvények. Riga, 1992. március 31. I. fejezet, 1. cikk.
- 26 Ugyanott, 3. fejezet, 8. cikk.
- 27 Ugyanott 3. fejezet, 9. cikk.
- 28 Ugyanott 5. fejezet, 16-20. cikk.
- 29 Ugyanott 6. fejezet, 22-23. cikk.
- 30 Straume, A.: *Szarpnacionalas attiecibas...* 160.
- 31 *Novoje vremja.* 1991. Ide tartozik a rigai polgármester, Tejkmanis sajtóban idézett nyilatkozta, hogy egyharmadával csökkenteni kell Lettország lakosságát. A rigai városi tanács 1992. április 10-én szavazott arról, hogy az állami nyelvről szóló törvény megsértéséért vezessék be a halálbüntetést. A nemzeti front 6 képviselője mellette foglalt állást, 13 tartózkodott, és csak 5 voksolt ellene.
- 32 A Lettországi Orosz Közösség nevű szervezet nyilatkozata és alapszabálya. Riga, 1991. március 23. I.

LJUBA SHISHELINA

RUSSIAN “TRIANON”. RUSSIAN MINORITIES IN THE WAKE OF THE DESINTEGRATION OF THE SOVIET UNION

Using parallels between the disintegration of the Austro-Hungarian Monarchy and that of the Soviet Union, the author analyzes the common historical roots of similar crisis phenomena in present-day Russia and in Hungary before 1918. The internationalism of the multiracial leadership of the Bolshevik revolution of 1917, and the subsequent 70 year legacy, forced the interests of the leading nationality, the Russians, into the background. Currently, this represents a serious source of conflict, particularly in the Russian-Ukrainian relationship, and in the case of the Baltic states. The author finds cause for the ethnic-minority phenomena that accompany the disintegration of the Soviet Union in the various mistakes in domestic and foreign Soviet policy. The final part of the study presents the current situation of Russian minorities living on the territory of the Soviet successor states.